

ŞƏRQŞÜNASLIQ

H.H.HEYBƏTOV

Bakı Dövlət Universiteti

Cəmaləddin əl- Ərdəbilinin şərhində mərfuat və mənsubat

المرفوعات

Hal sisteminin ərəb dilində nominativ (adlıq), akkuzativ (təsirlik) və genitiv (yiyəlik) olaraq üç formada təzahür etdiyi bizə məlumdur. Ərdəbili Zəməxşəriyə istinadən qeyd edir ki, المرفوعات – adlıq halda işlənən isimlər əsl (əsas) və mulhəq (qeyri-əsas, sonradan əlavə edilmiş) olaraq iki qismə bölünür. Birinci qismə اسم الفاعل - subyekt daxildir. İsmul-failin iki növü var: 1) isimlə ifadə edilən məs, ضرب زيد Zeyd vurdu. 2) əvəzliliklə ifadə edilən : ضربت زيدا، زيد ضرب – Zeydi vurdum, Zeyd vurdu. Adlıq halda işlənən isimlər qrupuna əlavə edilən (ملحق به - qeyri-əsas) isimlər beşdir. Bura mübtəda, xəbər, ad qruplu sözlərlə tərkibi xəbər əmələ gətirən «kanə»nin ismi, «innə»nin xəbəri, mütləq inkar bildirən «la»nın xəbəri, «leysə»yə bənzəyən «ma» və «la»nın ismi daxildir.

Ərdəbili qeyd edir ki, Zəməxşərinin fikrincə, mübtəda və xəbər ləfzi amillərdən təcrid olunmuşdur. «Zəməxşərinin fikrincə» ifadəsini işlətməklə Ərdəbili bu məsələnin qrammatiklər arasında mübahisə doğurduğuna, bu barədə müxtəlif fikir və mülahizələrin mövcudluğuna işarə edir (8, s.222). Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ ibn Malikin əsərində geniş şəkildə müzakirə olunmuşdur. İbn Malik mübtədanın adlıq halda olmasını onun cümlənin əvvəlində yerləşməsi - الابتداء –ilə, xəbərin adlıq halda olmasının isə mübtədanın idarəsi ilə bağlı olduğunu göstərir. Süyuti öz əsərində bu məsələyə toxunaraq qeyd edir ki, ibn Malikin mövqeyi Sibəveyhinin mövqeyi ilə üst-üstə düşür (6, s.83). O, yazır ki, mübtədanı xəbərsiz təsəvvür etmək olmaz. Elə buna görə də mübtəda xəbərin mövcudluğunu zəruri edərək onu adlıq halda idarə edir لان المبتداء محتاج الى الخبر فيطلبه و يؤثر فيه الرفع.

İbn Əqil Sibəveyhi başda olmaqla bütün bəsrəlilərin bu fikirdə olduğunu yazır. O, mübtədanın amilinin mənəvi, xəbərin amilinin isə ləfzi olduğunu göstərir. Kufə qrammatiklərinin mövqeyi isə tamamilə fərqlidir. Onlar mübtədanın xəbəri, xəbərin isə mübtədanı adlıq halda idarə etməsi fikrini irəli sürürlər(7,s.200). Bizim fikrimizcə bəsrəlilərin mövqeyi məntiqə daha uyğundur. Çünki amilin(idarə edənin) məmuldan (idarə olunandan) qabağa keçməsi ümumi qaydaya ziddir.

Ənbarinin fikrincə, ibtida mübtədada bilavasitə,xəbərdə isə bilavasitə amildir,yəni o mübtədanı birbaşa,xəbəri isə mübtəda vasitəsilə idarə edir (2,s.19).

Göründüyü kimi bu məsələdə Zəməxşərinin mövqeyi öz orijinallığı ilə seçilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, cümlənin baş üzvləri ərəb dilində məhz ad-

lıq halda işlənir. Lakin mübtədə və xəbər ismi , yaxud feli cümlədə işlənməsindən asılı olaraq bir qədər fərqli sintaktik xüsusiyyətlər kəsb edir. Belə ki, mübtədə ismi cümlədə - المبتداء , feli cümlədə isə (məlum növdə) الفاعل –iş icra edən, subyekt, məchul növdə isə نائب الفاعل – subyekti əvəz edən adlanır. Mahiyyət etibarı ilə tamamlıq (obyekt) olan نائب الفاعل subyektin qrammatik xüsusiyyətini kəsb edərək, bu zaman adlıq halda işlənir.

İbn Malikə qədər əksər qrammatiklər məchul növdə olan feli xəbəri مفعول ما لم يسم فاعله , onun mübtədasını isə فعل ما لم يسم فاعله adlandırırdılar. (9,s.83)

İbn Malikin davamçıları isə məchul növdə işlənmiş feli xəbərin mübtədasını نائب الفاعل adlandırmağa başlayır. Məsələn, İbn Nazim Əl-fiyyəyə yazdığı şərhində belə qeyd edir: هذا باب النائب عن الفاعل اذا حذف. التعبير به احسن من التعبير بمفعول ما لم يسم فاعله (10, s.86).

Xəbərə gəldikdə isə ərəb dilində feli cümlənin xəbəri الفعل, ismi cümlənin xəbəri الخبر adlanır.

Ərdəbili qeyd edir ki, mübtədə əsasən müəyyənlikdə, xəbər isə qeyri-müəyyənlikdə olmalıdır. Bəzi hallarda isə bu ümumi qayda pozulur. Məs: الله الهنا , سلام عليك

Xəbər haqqında danışarkən Ərdəbili onu iki qismə bölür.1) mufrəd –tək(sadə) məs, زيد غلام Zeyd uşağıdır (oğlandır) 2) cümlə. Xəbər rolunda çıxış edən cümlə isə öz növbəsində dörd yerə bölünür.1) فعلية – feli cümlə məs, زيد ذهب أبوه, 2) اسمية - ismi cümlə عمرو اخوه ذاهب 3) شرطية – şərt cümləsi məs, زيد امامك اي حصل امامك ظرفية 4) زيد ان تكرمه بكرمك

Bir sıra hallarda mübtədə ilə xəbər arasındakı aid əvəzliyi cümlədə qeyd olunmur. Ərdəbili göstərir ki, bu, yalnız kontekstdən başa düşüldüyü zaman – aydın nitq şəraitində mümkündür. Məs, البر الكر بستين, buğdanın bir kurru(ölçü vahidi) 60 dirhəmədir. Əslində isə bu cümlə البر الكر منه بستين درهما (buğda, onun bir kurru 60 dirhəmədir) aid əvəzliyi ilə işlənməli idi.

المنصوبات

Burada təsirlik halda işlənən ad qruplu sözlərdən söhbət açılır. Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb dilində təsirlik hal müxtəlif funksiyalara malik çoxsaylı qrammatik kateqoriyaları əhatə etdiyi üçün bir qədər geniş anlamda, Qrandenin dili ilə desək, ismin (ad qruplu sözün) feldən asılılığı mənasında başa düşülməlidir. Belə ki, bu asılılıq tamamlığın növündən asılı olaraq (vasitəsiz, vasitəli, hərəkəti konkretləşdirən, məhdudlaşdırən və izah edən) müxtəlif formalarda təzahür edir (1, s.338).

Təsirlik halda işlənmiş sözlər sintaktik vəzifəsindən asılı olaraq vasitəsiz, vasitəli tamamlığı, hərəkətin yerini, vaxtını, məqsəd və səbəbini, həmçinin subyektlə obyektin hal və vəziyyətini ifadə edir.

«Əl-mənsubat»a daxil olan sözlər də öz növbəsində əsas (əsl) və qeyri-əsas (mulhəq) olaraq iki qismə bölünür. Bu bölgünün hansı prinsiplər əsasında aparılmasından danışan Ərdəbili qeyd edir ki, birinci qismə amili həqiqi fellər olan məmullar (məfullar), ikinci qismə isə amili ön qoşmalar və qeyri-həqiqi (köməkçi) fellər olan məmullar daxildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu bölgü heç bir qrammatik-funksional

əsasə malik deyil və o yalnız təsirlik halda işlənən sözlərin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinə, onların ümumiləşdirilməsinə xidmət edir. Belə ki, birinci (əsas) qrupa yalnız المفعول başlığı altında olan sözlər, ikinci qrupa isə fərqli adlara malik sözlər daxil edilmişdir. Eyni qrupa daxil olan məfulların özləri də tamamilə bir-birindən fərqli mənaya, fərqli funksiyaya malikdir. Məsələn, مفعول به vasitəsiz tamamlıq, المفعول فيه zaman və məkan zərfliyi, المفعول له səbəb və məqsəd zərfliyi bildirir. المفعول معه isə təsirlik halda işlənən ad qruplu sözlərin xüsusi növü olub yuxarıda qeyd etdiyimiz tamamlıq və zərflilərlə heç bir ortaq mənaya malik deyil. Məfulun bu növü hərəkəti subyektlə birgə icra edən şəxsi ifadə edir. Məs, زيدا و سافرت و زيداً mən Zeydlə birlikdə səfər etdim cümləsində زيدا təsirlik halda işlənsə də subyekti, hərəkəti birinci subyektlə birgə icra edən ikinci subyekti ifadə edir. Əslində isə bu cümlə iki hissədən سافرت انا mən səfər etdim və كان زيد معي Zeyd mənimlə idi cümlələrindən ibarət idi. İkinci cümlədəki كان معي birgəlik bildirərək özündən sonrakı sözün təsirlik halda işlənməsini tələb edən و -la əvəz edilmişdir.

Beləliklə də aydın olur ki, birgəlik mənasını ifadə edən təsirlik halda işlənmiş söz birbaşa olmasa da, dolayısı ilə əsas cümlədəki feli xəbərlə əlaqədardır.

Əl-mənsubatda əsas məfullardır. Onlar beş yerə bölünür:

1. المفعول المطلق – sərbəst tamamlıq* (4, s.206).

Bir sıra dillərdə, o cümlədən rus dilində tərzi-hərəkət bəzən feli xəbərlə eyni kökdən ibarət olan isim vasitəsilə ifadə edilir. Bu növ ifadə forması ərəb dilində də çox geniş yayılmışdır, həm də o tək-cə fellərlə deyil, məsdər, fail, məful və bir sıra sifətlərlə də işlənir. Belə tərkiblərdə tərzi-hərəkət bildirmək məqsədi ilə işlədilən isim aid olduğu felin, məsdərin, fail, məful və ya sifətin təsirlik hal vasitəsilə idarə edib-ətməməsinə, felin məlum növdə olub-olmamasına baxmayaraq, daim təsirlik halda olur və xidmət etdiyi sözü mənə etibarlı ilə tamamlasa da, icra edilən və ya hərəkətin bilavasitə təsir obyektinə vəzifəsini daşımır. Ərəb qrammatikasında bu cür «tamamlıqlara» المفعول المطلق - sərbəst tamamlıq deyilir.

Sərbəst tamamlıqlar əsasən məsdərlərlə ifadə olunur. Ərdəbili qeyd edir ki, bu məsdərlər aid olduqları felin mənasını ifadə edərək onun mənasını daha da gücləndirir, təkid bildirir. Məsələn, ضربت ضرباً onu zərblə vurdum [hərfən: onu vurma ilə vurdum], o, ضربت ضرباً, zərblə vuruldu [hərfən: o, vurma(ilə) vuruldu]

2. المفعول به - vasitəsiz tamamlıq.

Məlum olduğu kimi vasitəsiz tamamlıq iş və hərəkətin obyektinə olan təsirini doğrudan-doğruya vasitəsiz olaraq özündə əks etdirir. Elə buna görə də tamamlığın bu növü vasitəsiz adlanır. Məsələn, ضربت زيدا Zeydi vurdum.

3. المفعول مع Ərdəbili qeyd edir ki, مع – la,lə mənasında olan vav

* Bir çox kitablarda həmin istilah mütləq tamamlıq kimi də tərcümə edilir. مطلق sözü buraxılmış, boşanılmış, azad, mütləq deməkdir. Lakin haqqında danışılan cümlə üzvünün başqa bir üzvdən asılı olmamasını bildirmək üçün «mütləq» sözü əvəzinə «sərbəst» və ya «azad» tamamlıq məfhumunu işlətmək daha doğru olardı.

hərfindən sonra təsirlik halda işlənən ismə *المفعول مع* deyilir. Məsələn, *ما صنعته و اباك* (atanla işim yoxdur) *اي مع ابيك*. Burada haqqında xəbər verilən işin kiminlə birlikdə icra edildiyi və ya hökmün kimlə, nə ilə ortaqlı (əlaqədar) olduğu bildirilir.

4. *المفعول له و يسمى المفعول لاجله والمفعول من اجله* - məqsəd zərfliyi.

Bəzən təsirlik halında ifadə olunan sözlər felin məna tələb ilə cümlənin tamamlığı yox, zərfliyi olur. Ərdəbili «məfulun ləh» haqqında danışarkən onu aşağıdakı şəkildə izah edir:

«Məfulun ləhu odur ki, subyekt işi ondan ötrü icra etmişdir. Məsələn, *له ضربته تاديباً له* onu tərbiyələndirmək üçün (məqsədilə) vurdum».

1. *المفعول فيه* - zaman və məkan zərfliyi.

Ərdəbili qeyd edir ki, zaman və məkan zərfləri müəyyən və qeyri-müəyyən olaraq iki yerə bölünür. Zaman zərfliyinin hər iki növü təsirlik halda olur. Məsələn, *اتيتہ اليوم* onun yanına bu gün getdim (müəyyən), *اتيتہ بكره* onun yanına səhər tezdən getdim (qeyri-müəyyən). Məkan zərfliyinin isə yalnız qeyri - müəyyən forması təsirlik halda olur. Müəyyən forması isə *في* (da, də) ön qoşması ilə işlənərək yiyəlik hal əlamətini qəbul edir. Məsələn, *قامت امامك* qarşında durdum, *صليت في المسجد* məsciddə namaz qıldım.

«Əl-mənsubat»a daxil olan qeyri-əsas (mulhəq) ad qruplu sözlərə gəlincə isə Zəməxsəri onların yeddi olduğunu qeyd edir.

1. *الحال* - hal, vəziyyət bildirən zərflik (обстоятельство состояния)

Tərzi-hərəkət zərfliyinin bir növü də hal, vəziyyət bildirən hal zərfliyidir. Məlum olduğu kimi tərzi-hərəkət zərfləri hərəkətin icra tərziini, keyfiyyətini, müqayisəsini, hərəkətin icra və əlamətin meydana çıxma prosesində əşyanın hal-vəziyyətini bildirərək necə, nə cür, nə halda, nə tərzdə və s. suallardan birinə cavab olur (3, s.189).

Tərzi-hərəkət zərfliyinin bu növü hərəkətin icrası zamanı subyektin halını, vəziyyətini bildirir (5, s.164). Ərdəbili hal haqqında danışarkən qeyd edir ki, hal subyektlə yanaşı, bəzən obyektin də vəziyyətini, hansı halda olduğunu göstərir. Məsələn, *ضربت زيداً قائماً* cümləsini Ərdəbilinin fikrincə iki cür tərcümə etmək mümkündür: 1) Zeydi ayaq üstə durduğu halda vurdum. 2) ayaq üstə durduğum halda – dayanarkən Zeydi vurdum. Ərdəbili qeyd edir ki, bəzən hal eyni zamanda həm subyektin, həm də obyektin hal və vəziyyətini bildirir. Məsələn, *ضربت زيداً قائماً* - mən və Zeyd ayaq üstə durduğumuz halda (dayanarkən) Zeydi vurdum.

Hal zərfliyi qeyri-müəyyənlikdə, subyekt isə müəyyənlikdə olmalıdır. Məsələn, *ضربت زيداً راكباً* Zeydi minikli olduğum halda vurdum. Yalnız bir halda, yəni hal subyektdən əvvələ keçdikdə subyekt qeyri-müəyyənlikdə ola bilər məsələn, *جائني راكباً رجل*

2. *التمييز* - tərzi-hərəkət zərfliyinin bir növü olan təmyizin vəzifəsi subyektin xarakterik xüsusiyyətlərindən birinin mənasını açmaq, dəqiqləşdirmək və ya konkretləşdirməkdən ibarətdir. Məs, *طاب زيد نفساً* Zeyd daxilən yaxşı(razı) oldu.

3. *المستثنى* - qeyd etmək lazımdır ki, istisna ədatları, onların işlədilməsi qaydaları «شرح الانموذج» əsərində təfsilatı ilə öz əksini tapmışdır. Ərdəbilinin istisna ədatları arasında apardığı bölgünü aşağıdakı sxemdə konkretləşdirmək mümkündür:

1. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. Москва: 1963, 594 с.
2. Məmmədəliyev V.M. Kufə qrammatika məktəbi, Bakı: 1988, 115 s.
3. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili, Bakı: 1972, 476 s
4. Məmmədov Ə.C. «Ərəb dili». Bakı: 1998, 617.
5. Гараев М.И. Порядок слов в современном арабском литературном языке. Баку: 2001, 209 с.

6. السيوطي, البهجة المرضية, قم, دون تاريخ, ج1, 285 ص
7. شرح ابن عقيل, امير – قم 1411, ج- 1, 392 ص
8. كتاب شرح الانموذج في النحو, جامع المقدمات ج- 2, 607
9. الاسترابادي, شرح الكافية في النحو, من منشورات المكتبة المرتضوية, دون تاريخ, 343 ص
10. ابن ناظم, البهجة المرضية طهران - 1273

**МАРФУАТ И МАНСУБАТ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ДЖАМАЛАДДИНА
АЛЬ-АРДЕБИЛИ «ШАРХУЛЬ-УНМУЗАДЖ ФИН-НАХВ»**

Г.Г.ГЕЙБАТОВ

РЕЗЮМЕ

Статья, ссылаемая на пояснение Ардебилли, посвящена проблеме определения грамматико-функционального состояния, сферы охвата и границ слов именной группы, употребляемых в классическом арабском языкознании в именительном и винительном падежах.

Автор, рассказывающий в разделе «Марфуат» о существительных, употребляемых в именительном падеже, а также о причинах употребления в именительном падеже главных членов предложения, анализируя мнения грамматиков Басры и Кюфа относительно этого, старался сделать из них правильный вывод.

А в разделе «Мансубат» рассказывается о словах именной группы, употребляемых в винительном падеже. Надо отметить, что так как в арабском языке винительный падеж охватывает много грамматических категорий, имеющих разные функции, должен пониматься в более широком понимании, в смысле зависимости существительного (слова именной группы) от глагола. Так как, в зависимости от вида, дополнения (прямое, косвенное, конкретизирующее, ограничивающее и излагающее действие) проявляется в разных формах.

**MARFUAT AND MANSUBAT IN THE WORK OF JAMALADDIN AL-ARDABILI
“SHARHUL-UNMUZAJ FIN-NAHV”**

H.H.HEYBATOV

SUMMARY

The article is devoted to the problems on determination of borders and coverage area, grammatical and functional condition of words used in nominative and accusative case in Classic Arab literature based on the interpretation of Ardabili.

In the “Marfuat” the author speaks about the nouns used in nominative case and the reasons why main parts of the sentence are used in nominative case. Analyzing the opinions of the grammarians such as Basra and Kufa, the author tried to make right conclusion.

In the “Mansubat” the author speaks about the words used in accusative case. It should be mentioned that as the accusative case in Arab language covers the many grammatical

categories having various functions, it should be understood as dependence of noun (words) from verb in wide sense. Thus, dependence shows itself in different forms subject to the type of accusative case (direct and indirect, concrete, limited, explanatory).